

СЕМАНТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАЗВ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ

МОГИЛА О. А.

Українсько-американський гуманітарний інститут
“Вісконсинський міжнародний університет (США) в Україні”

Проблема реконструкції семантики праслов'янських лексичних одиниць є надзвичайно важливою для простеження історії окремих слов'янських мов. Особливе значення вона має для вивчення історії розвитку українських діалектів. Більшість досліджуваних назв, які належать до загального іndo-европейського фонду праслов'янської лексики, характеризуються словотворчою нерегулярністю, для них не характерна на діалектному рівні синоніміка. Пояснити це можна тим, що усталена картина світу, яка ввібрала в себе життєві й культурні стереотипи, пронизана наскрізь емоціями. Пізнаючи об'єкти навколошньої дійсності, людина намагалася одночасно визначити їхню користь для себе, ті ж предмети, які не відігравали значну роль у житті людини, залишалися поза сферою її діяльності й не оцінювалися. Саме тому явища природи, назви небесних світил і залежні від них темпоральні назви, які розглядалися як позитивні щодо людини, позначалися одним, двома й дуже рідко трьома та більше словами.

До найдавнішого пласта лексики української мови належать темпоральні назви, які вона успадкувала з праслов'янської мови й дослідження яких показує, що в них і на сучасному етапі можна визначити сліди первісного сприймання часу, а розвиток семантики компонентів цієї тематичної групи відбувався за спільними законами в усіх слов'янських мовах. Так, наприклад, усі назви загальних часових понять можуть позначати як час взагалі, так і окремі його моменти, різні щодо тривалості [11, с. 296]. Ознака, яка лежить в основі значення слова, з часом нівелюється, а значення слова зазнає численних переосмислень. Для української мови, як і для всіх слов'янських мов, типовою є семантична модель розвитку ‘час’, ‘погода’, завдяки якій відбувається трансформація слів темпоральної тематичної групи в метеорологічну (укр. *верем'я, година, дніна, х'вил'я, час*; блр. *годзіна*; срб. *година, време*; пол. *czas, chwila*; ч. *čas*; слц. *čas, chvíla*; слн. *godina*; хорв. *hodina*; вл. *čas*). Подібне явище притаманне й неслов'янським мовам: фр. *temps*, рум. *vréme*, ісп. *tiempo*, іт., порт. *tempo*, уг. *idő*, які позначають одночасно семеми ‘час’ і ‘погода’.

Лексема *зима* в українській літературній мові відома зі значенням ‘пора року’, яке характерне й для більшості українських говірок. Лише в низці гуцульських говірок, крім тих, які знаходяться на території Закарпатської обл., з цією семантикою відзначається лексема *зима*, тобто, тут відбулася семантична трансформація ‘сніг’ > ‘пора року’, яка пояснюється тим, що сніг є сталим атрибутом зимової пори року: *зима іде* ‘іде сніг’ (Брустури, Криворівня I-Ф), *ла́бата зима*, *западна зима*, *тиха зима* (Криворівня I-Ф), *зима па́де*, *зима випала на лист* (Шепіт Чнв). Таку ж семантичну зміну зафіксовано й у бойківських говірках [13, с. 308], у закарпатських говірках лексема *сніг* ототожнюється з лексемою *зы́ма* лише в народній творчості: *мыла мойа, мыла*

|мойа, |зыма бы т'а з|была за то|т'i кола|ч'i, ичто с' в'ід н'a по|йіла (Воловець Зк).

Значення ‘найхолодніша пора року’ лексеми *зима* відоме в усіх слов'янських мовах: рос. *зима*, блр. *зімá*, пол. *zima*, ч. *zima*, слц. *zíma*, болг. *зýма*, мак. *зýма*, серб. *зýма*, вл. *зута*, нл. *зута*, слн. *zíma*, полаб. *zaítā* [7, с. 262]. Походить ця лексема від псл. *zima (< іє. *ghei-m*) і споріднена з лтв. *žiema*, лтс. *ziema*, прус. *zeto* [7, с. 262]; у низці іndoєвропейських мов (грецька, вірменська, санскрит) вона маніфестує дві семи: ‘пора року’ та ‘сніг’ [11, с. 190]. Це дало підстави вважати, що вихідним значенням лексеми *зима* було ‘сніг; пора, коли випадав сніг’. Таким чином, маємо семантичне протиставлення *līto* – *зима*, тобто в календарному році пора снігу протиставляється порі дощів. На думку інших мовознавців, іє. *ghei-m-na, *ghei-m-na, *ghim, можливо, було пов’язане з *ghei – ‘лити (про дощ)’ [7, с. 262] і первісною семантикою лексеми було ‘пора дощів’ [21, с. 120]; пізніше в іndoєвропейських мовах розвинулися значення ‘сніг’ та ‘час випадання снігу’, які відомі всім слов'янським мовам [19, с. 29-30; с. 21, с. 120].

У значенні ‘різникольорова смуга на небі після дощу’ в українських говорах функціонують два варіанти – *|ra(ŷ)дуга* та *|радуга*, які поширені на всьому українському діалектному континуумі. Ізоглоса продовжується в інших східнослов'янських мовах: блр. *радуга* [5, карта 312]; рос. *ráдуга*, діал. *дугá* [6, с. 8]. Існує декілька теорій щодо походження лексеми *райдуга*: одні мовознавці вважають цей номен похідним від кореня **rad-* [20, с. 431], інші – композитом **rad-* + *dqg-* [14, с. 172] чи **raj-* + *dg-* [16, с. 96]. Однак, розходячись у поглядах на характер композита, і О.І. Соболевський, і О.Г. Преображенський вважали, що вихідним семантичним комплексом для *радуги* було значення ‘кольорова, строката смуга’. І.О. Будуен де Куртене з основовою *рад* пов’язував уявлення про світло, близькі [14, с. 172]. За твердженням М. Толстого, це – східнослов'янський локалізм, у формах якого спостерігається народноетимологічне зближення початкового **raj-* зі словом *рай*: *рай* – *райская дуга* [18, с. 29]. На користь цього припущення промовляють також східнополіські назви *райдуги во'рота в рай* та *|райск'i во'рота*, які зафіксовано в говорі с. Носівка Чнг паралельно з лексемою *|райдуга*. Ці припущення становлять особливий інтерес для лінгвістичного дослідження, тому що низка слов'янських назв *райдуги* (у тому числі й українські) зберігають зв’язок з назвами близькому, світла [3, с. 169]: пор. *кра́са*, *краска* (спорадично бойківські, буковинські говори), *йасна*, *йасни́ц'i*, *йасні́йка* (бойківські говори), *перепал'iца* (Біла Рв) [18, с. 42].

Від кореня **rad-* утворені також такі назви *райдуги*, як *|радавн'iца* (Михальчина Слобода Чн); *радоуніца* (північ середньополіських говорік – 1, карта 355); *|радуха* (Грив'ятка Вл, Острів, Перенятин, Переросля, Стара Мощаниця, Ситне Рв – 1, коментар 355); у номенах *гра́да* ‘райдуга’ (Манухівка См); *гра́довка* [Зарічне, Тайкури, Устя Рв, Стовпинка Жт, Кізлів Лв – 1, карта 355]; *гра́дуга* (Цир Вл), *гра́до́ва* (Чорна Хм, Івашківці Вн – 1, карта 355), *гра́доуніца* (Переброди Рв) і *гра́дов'iца* (Ходине См) приголосний *г* виник як протетичний не без впливу народноетимологічного зближення зі словом *град* [18, с. 30]; пор. також рос. діал. *градовница* [6, с. 8], *гра́довка*, *градовни́ца* [18, с.

30]; бр. діал. *гра́дауніца*, *граду́ха*, *радоуніца*, *параду́ха* [5, карта 312]. На Поліссі *райдуга*, *райдульница*, *райдуніца* – ‘вівторок поминального тижня після Великодня’: *Во втóрок на мóгили идúт люди, называеца Райдуга*; якщо в цей день буває дощ, то поліщуки вірять, що то Бóжса Мáти коромýслом бúдэ вóду нéстý [17, с. 206; с. 350]; пор. рос. діал. *Радоница*, *Радованица*: *Радовальница живет <бувае> после Фомина Воскресенья во вторник.* [15, с. 248-249], *Радоница* [15, с. 249], *Радоиница* ‘неділя після Великодня’: *Дождь на Радоницу – не обрадуешься* [6, с. 8]; бр. діал. *Радуніца*, *Радауніца* ‘перший або другий вівторок після Великодня’: *на Радауніцу да абеду пашуць, па абедзе плачутъ, а к вечеру скачуць* [9, с. 373]. Назва цього хрононіма згадується у давніх літописах, зокрема у Стоглаві (1551 р.). Б. Рибаков вважає, що *Родоница* пов’язане з верховним богом *Родом*. На думку ж В. М. Войтовича, ця назва походить від персонажа слов’янського фольклору *Рада*, оскільки в народі Різдво ще йменується *Радою*, а проводи *Радуницею*; пор. колядку: *нова Рада стала, яка не бувала* [2, с. 416]. Ім’я бога відіграє тут роль хронологічного маркера щодо співвідносного з ним стану речей, оскільки останній належить до природного довкілля, незалежного від впливу людини [8, с. 148].

У деяких волинських селах (Любар Жт, Бережанка Вл, Климківці, Панасівка, Соснівка Трн, Ганнопіль, Гаврилівка, Остропіль Хм, Сулківка Вн) вважають, що райдуга – це *в’ід’ма масло бїє (полоіче: стар’ї л’уди говор’ат’ на в’еселку, шо то в’ід’ма масло полоіче, а молод’ї шо в’еселка бєре в’оду* (Панасівка Трн). Ця назва-композит характерна для частини українського ареалу як номінація сліпого дощу. Отже, відбувається осмислення райдуги та дошу із сонцем (останній реалемно тісно пов’язаний з райдугою) як весілля, народження дитини або ж пов’язування райдуги з низкою інших близьких до останніх мотивів [3, с. 168].

Тісний семантичний зв’язок сем ‘райдуга’ та ‘весілля’ дає підставу вбачати цей зв’язок і в назвах райдуги, похідних від *vesel-*, які теж є східнослов’янськими локалізмами. На думку П. Ю. Гриценка, *весел-* ‘райдуга’ могла бути вторинною щодо *весел-* ‘весілля’, але в основі її появи лежить усталена модель зв’язку сем ‘райдуга’ та ‘весілля’ [3, с. 170]. Лексема *в’еселка* поширина в південно-західних українських говорах, спорадично – у середньополіських; *в’еселиц’я* – Карасин Лв, Біще Трн, Шепіт Чнв; *в’есела* – Велика Лінина, Плаве, Скотарське, Лв, Воловець, Грушеве, Добрянське, Жденеве, Косівська Поляна, Сокирниця, Ставне, Угля Зк [див.: 1, карта 355]; *в’еселичка* – Баламутівка, Лівинці, Романківці, Шепіт Чнв; *в’еселіука* – Луг Зк, Бистриця І-Ф; *веселуха* – Острівськ, Смородськ Рв, Карасин Вл [1, карта 355]; *в’есел’оха* (Чорна Тиса Зк, *вес’ол* [10, с. 90]; пор. також бр. *вясёлка*, *веселуха* ‘райдуга’ [5, карта 312]; рос. діал. *вяселка* [18, с. 33], *весе(ё)лка* ‘райдуга’ [15, с. 179-180]. У гуцульських говірках *весела* ‘біла дуга в ясний зимовий день’ [4, с. 37]. В. В. Німчук не виключає, що назви з коренем *весел-* – дуже давні, але з певних забобонних міркувань були замінені антонімічною лексемою *tëga* ‘туга, печаль, сум’ або ж *daga* зближено з *tëga*. До давніх українських пам’яток метеотермін *веселка* (а також деетимологізований варіант *оселка*) потрапив досить пізно – у кінці XVIII ст. [12, с. 164].

У південно-західних українських говірках (бойківські, закарпатські,

гуцульські) зі значенням ‘райдуга’ спорадично фіксується також і лексема *tūga*, ізоглоса якої продовжується в польській, кашубській та болгарській мовах: пол., кашуб. *tēga*; болг. *тъга* [18, с. 25-26]. На Гуцульщині (Ворохта, Лоїва І-Ф, Луги Зк) у зв’язку з повір’ям, що *райдуга* *воду бере кр’із’ д’ір’авий кам’ін*, існує табу на називання *веселка*, бо *йій т’ажко через кам’ін воду пити*, а можна вживати лише евфемізм *tūga* (Лоїва І-Ф). Пор. також повір’я, записане в с. Озерці Рівненської обл.: *йідин сказаў “туга” – “Бис ту́жису / пок будии жису” – відповіла туга. Друг’ій сказаў “висилиц’і”. Бис висилиўс’е / пок будии жису,- відповіла висилиц’і* [10, с. 89]. З. Штібер розглядає аналізовану українсько-кашубсько-польсько-болгарську паралель як континуант праслов’янського кореня **tēg-*. Не заперечує вчений і можливу контамінацію лексем *tēga* і *tēcza* [22, с. 235].

Таким чином, лінгвогеографічне дослідження лексичного складу українських говорів показує, що значна кількість номенів своїм походженням сягають ще епохи праслов’янської мовної єдності. Для більшості з них у всіх слов’янських мовах характерні спільні тенденції семантичного розвитку, проте деякі з цих праслов’янських найменувань семантично розходяться, утворюючи лексико-семантичні паралелі. Дослідження ж словникового складу говорів української мови в зіставленні з говорами інших слов’янських мов дає змогу виявити низку закономірностей розвитку цих назв, подібність і розходження у семантичній реалізації вихідних основ у слов’янських і близькоспоріднених їм мовах, а також визначити універсальні моделі семантичної реконструкції.

Скорочення назв областей України:

Вл – Волинська, Вн – Вінницька, Жт – Житомирська, Зк – Закарпатська, І-Ф – Івано-Франківська, Лв – Львівська, Рв – рівненська, См – Сумська, Трн – Тернопільська, Хм – Хмельницька, Чн – Чернігівська, Чнв – Чернівецька, Чрк – Черкаська.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови. – Т. II. – К. : Наукова думка, 1988. – 526 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Михайлович Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 663 с.
3. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики / Павло Юхимович Гриценко. – К. : Наукова думка, 1984. – 227 с.
4. Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – К. : Наукова думка, 1991. – 305 с.
5. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінськ : Выд-ва АН БССР, 1963. – 971 с.
6. Даль В. Толковый словарь великорусского языка / В. Даль. – Т. IV. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. – 683 с.
7. Етимологічний словник української мови. – Т. II. – К. : Наукова думка, 1985. – 570 с.
8. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць / С. С. Єрмоленко. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2006. – 384 с.
9. Земляробчі календар (Абрали і звичаї). – Мінськ : Навука і тэхніка, 1990. – 373 с.
10. Кабайда А. В. Із спостережень над західноукраїнськими лексичними діалектизмами / А. В. Кабайда // Вісник Львів. держ. ун-ту. Серія філол. – Вип. 4. – Львів, 1966. – С. 88–93.
11. Кочерган М. П. Назви часових понять в українській мові : дис. ... канд. філол. наук :

- спец. 10.02.01 “Українська мова” / Михайло Петрович Кочерган. – К., 1967. – 350 с.
12. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Василь Васильович Німчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 414 с.
13. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Т. II. – К., 1984. – 515 с.
14. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / А. Г. Преображенский. – Т. II – М. : Изд–во иностран. и национ. словарей, 1959. – 419 с.
15. Словарь русских народных говоров. – Т. 33. – Л. : Наука, 1999. – 361 с.
16. Соболевский А. Из истории русского словарного материала / А. Соболевский // Русские филологические вести. – Варшава, 1913. – Т. 19. – С. 77–99.
17. Толстая С. М. Полесский народный календарь / С. М. Толстая. – М. : Индрик, 2005. – 600 с.
18. Толстой Н. И. Из географии славянских слов. / Никита Ильич Толстой // ОЛА. Материалы и исследования. 1974. – М. : Наука, 1976. – С. 22–76.
19. Трубачев О. Н. Славянские этимологии / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – Вып. 2. – 1957. – С. 29–30.
20. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер. – Т. III. – М. : Прогресс, 1971. – 827 с.
21. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. – М., 1961. – 403 с.
22. Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich / V. Zeszyt. – Warszawa : Wyd-wo PAN, 1968. – 230 s.

ТИПОЛОГІЧНО ПРОТИСТАВЛЕНІ СЛОВОТВІРНІ ТИПИ КАТЕГОРІЙ *NOMINA LOCI*

СТАРОДУБ К. А.

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Незважаючи на визнання аналітизму і синтетизму типологічними ознаками різних мовних рівнів [1, с. 23; 2, с. 596; 4, с. 23–38], ступінь вивчення виявів аналітизму і синтетизму на морфологічному, морфемно-дериваційному і синтаксичному рівнях суттєво відрізняється. Зокрема, послідовне вивчення типологічних ознак одиниць морфемно-дериваційного рівня залишається перспективою для лінгвістичних досліджень з огляду на ряд чинників, а саме: 1) відсутність уніфікованого за змістом і обсягом поняття *аналітизм* (напр. розуміння конверсії як аналітичного способу словотворення [5, с. 188], див. огляд досліджень із зазначененої проблематики [4, с. 9–10]); 2) наявність суперечливих тлумачень понять *аналітична / синтетична словотвірна одиниця* в різних лінгвістичних традиціях (див. поняття *синтетична словотвірна одиниця* в англомовній лінгвістичній традиції [14, с. 63; 15, с. 331–332]); 3) відсутність загальноприйнятої типології словотвірних одиниць, напр. префіксальне словотворення в хорватській лінгвістичній традиції традиційно відносять до словоскладання [13, с. 129]. Таким чином, наявність суперечностей, які пов’язані з непослідовним тлумаченням виявів аналітизму і синтетизму на морфемно-дериваційному рівні мовної структури, зумовлює